

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДИ

У статті викладено результати вивчення теоретичних основ проблеми професійного самовизначення учнівської молоді, зроблено висновок про дуалістичний характер цього явища, що, з одного боку, визначається як процес, під час якого відбувається прийняття рішення про вибір професії, професійне становлення і професійний розвиток особистості, її самоствердження у суспільстві, чиниться пошук сенсу, а з іншого боку, є результатом як складником життєвого самовизначення особистості, набуття нею професійної ідентичності та формування образу «Я-професіонал».

Ключові слова: професійне самовизначення, учнівська молодь, вибір професії, теоретичні основи.

Нині, у зв'язку з глибокими соціально-економічними змінами, що відбуваються в Україні, питання, пов'язані з професійним самовизначенням особистості, її самореалізацією в професійній діяльності, набувають особливої актуальності. Саме поняття «професійне самовизначення» не є застиглим. Воно розвивається у міру того, як змінюється уявлення про його сутність. На це впливають об'єктивні і суб'єктивні чинники. Тому до цього часу проблеми, пов'язані з професійним самовизначенням особистості, перебувають у центрі уваги багатьох вчених.

Проблема професійного самовизначення особистості отримала наукове вивчення тільки у ХХ столітті. До того часу не було вільного вибору професії і професійний вибір найчастіше визначався соціальним походженням та класовою належністю людини, а також патріархальним устроєм суспільства. У міру розвитку суспільства і виробничих відносин проблема професійного самовизначення дедалі більше ускладнювалася, виникали нові обставини його здійснення, а тому перед кожним новим поколінням з'являються її нові аспекти. Індустріальна революція привела до виникнення ринку праці та нових професій. Перед великими масами людей постали проблеми пошуку роботи і професійної підготовки до неї. Зміна історичної ситуації докорінно розширила світ професій.

Різноманіття різних концептуальних підходів до розгляду проблеми професійного самовизначення викликане не тільки

складністю цього питання, а й культурно-історичною обумовленістю реалізації самовизначення більшістю людей, що проживають в конкретній країні або в конкретних регіонах однієї і тієї ж країни, а також неоднорідністю населення певних країн і регіонів. Починаючи з другої половини ХХ століття, проблема професійного самовизначення вже не асоціюється виключно з молодим віком людей, а знаходить стійкі зв'язки з періодизацією професійного розвитку, особистісної зрілості, життєвими кризами. Усе це робить проблему професійного самовизначення особистості складною щодо способів її розгляду і запропонованих шляхів вирішення.

Непересічну теоретично-практичну значущість для дослідження проблеми професійного самовизначення особистості мають наукові роботи іноземних учених: зі створення умов для обґрунтованого вибору особистістю професії (А. Адлер, Е. Берн, Л. Бонцорі, Е. Гінзберг, Ф. Парсонс, Д. Сьюпері, К. Хорні та інші); впливу системи ціннісних орієнтацій особистості на професійне самовизначення (Д. Берлінгер, Р. Белл, Б. Бол, Д. Брупер, К. Вальтер, Р. Вільямс, Р. Інглегарт, М. Кон, Н. Кейдас, С. Кейні, А. Маслоу, С. Ньюмен, К. Роджерс, Б. Скіннер, Т. Терман, Э. Торвдайк, Г. Хіпд та інші); форм і методів організації навчального процесу з метою підготовки учня до професійного самовизначення (Д. Адаме, Р. Брунер, А. Дж. Воттс, Дж. Кіллен, Дж. Конанг, В. Никлис, М. Ритлук, Р. Сліппері, Х. Фукс, В. Цифройнд та інші); стратегії в організації професійного самовизначення учнів за допомогою роботи з розвитку ціннісно-моральної основи (В. Бенетт, Л. Колберг, Т. Ликона, В. Пері, К. Реэн, Д. Френкель та інші).

Визначальними для дослідження проблеми професійного самовизначення особистості є праці: К. Абульханової-Славської, Б. Ананьева, Л. Анциферової, Г. Балла, А. Голомштока, В. М'ясищева, Н. Пряжнікова, К. Платонова (теоретико-методологічні основи професійного самовизначення особистості); Л. Ботякової, О. Колесникової, Д. Костянтинівського, В. Мачуського, А. Мордовської, Є. Павлутенкова, Н. Побірченко, В. Синявського, А. Федоришина, І. Чечель, П. Шавіра та інших (психолого-педагогічні основи формування у старшокласників готовності до професійного самовизначення); Л. Гуцан, Д. Закатнова, Л. Йовайши, Є. Клімова, Г. Левченка, О. Мельника, С. Осадчого, М. Піддячого, В. Сидоренка, А. Сазонова, В. Симоненка, М. Тименка, Д. Тхоржевського, Н. Шевченко, М. Янцура, О. Ястремської та інших (методи

активізації професійного та особистого самовизначення, методичні основи профорієнтації), Т. Бабко, І. Волощук, А. Калінської, А. Корсун, А. Назарчука, З. Охріменко, М. Шабдінова та інших (психолого-педагогічні аспекти проблеми формування готовності до професійного вибору в умовах допрофільної підготовки і профільного навчання).

Аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчує, що незважаючи на постійний інтерес науковців до вирішення проблеми професійного самовизначення особистості, досі не існує єдності думки у визначенні змісту цього поняття і закономірностей самого процесу.

Існує два основні підходи – соціологічний і психологічний.

З погляду соціологічного підходу, самовизначення особистості розглядається за її ставленням до покоління загалом і характеризує входження людини в певні соціальні структури та сфери життя, а також стабілізацію в цих соціальних структурах і сферах. Види самовизначення: професійне, особистісне, сімейне тощо відповідають видам цих структур і сфер життя. Критеріями самовизначення є залучення людини в ті чи інші сфери життя, а життєві події, такі, як вступ до того чи іншого навчального закладу, професійна діяльність, вступ у шлюб тощо, які фіксують ці залучення, і є етапами самовизначення.

Психологічний підхід звертає основну увагу на психологічні механізми процесу самовизначення, які обумовлюють входження в соціальні структури та сфери життя і формують певний стан самовизначення особистості.

Метою статті є розгляд результатів вивчення теоретичних основ проблеми професійного самовизначення учнівської молоді.

Розглянемо найбільш поширені позиції вітчизняних і зарубіжних дослідників стосовно визначення сутності поняття «професійне самовизначення».

Перша позиція: професійне самовизначення – форма активності особистості, яка відображає процес прийняття рішення про вибір професії.

Як зазначає С. Куровська, професійне самовизначення – це процес самостійного вибору особистістю професії, що здійснюється на основі аналізу власних даних та їх відповідності вимогам професії. Він починається із роздумів над своїм майбутнім, які підводять до вибору професії, і закінчується її фактичним вибором [5, с. 55].

У психологічному словнику В. Войтко визначає професійне самовизначення як процес прийняття рішення щодо вибору майбутньої трудової діяльності, зміст якого полягає в усвідомленні особистістю себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності (самооцінка людиною індивідуально-психологічних якостей та зіставлення своїх можливостей з психологічними вимогами професій до спеціаліста, усвідомлення своєї ролі в певній системі соціальних відносин і своєї відповідальності за успішне виконання діяльності та реалізацію своїх здібностей, саморегуляція поведінки, спрямованої на досягнення поставленої мети) [7, с. 138-139].

Професійне самовизначення розуміється В. Войтко як установки особистості у виборі професії, що узгоджуються із суспільними потребами та з індивідуальними якостями (покликання, здібності, професійна підготовка, освіта та психофізіологічні особливості). Але далі наголошується, що немає безумовної залежності вибору професії від природних задатків людини та соціально-економічної ситуації в країні або окремому регіоні. Вважається, що людина з нормальним фізичним та психічним станом здатна оволодіти багатьма професіями, незважаючи на невідповідності з професійними вимогами. Брак потрібних професійних якостей у такому випадку компенсуватиметься за рахунок різного терміну пристосування до трудової діяльності.

Процес професійного самовизначення особистості З. Становських розглядає з двох боків: як процес орієнтування у різних видах діяльностях та як вибір професій із формуванням відповідного плану дії. Здійснення процесу професійного самовизначення поділено на три етапи: спонтанний, профільний та конкретно-професійний. Етапи характеризуються різним змістом та ступенем конкретизації суб'єктних рефлексій [9, с. 54-55].

Професійне самовизначення особистості О. Мельник і В. Синявський у словнику-довіднику з професійної орієнтації учнів визначають як довготривалий і динамічний процес узгодження особистістю суперечності між власними можливостями, бажанням та попитом ринку праці на рівень і якість фахівців. У професійному самовизначенні особистості ними виділяється стадія профільного самовизначення, вибору конкретної професії, здійснення такого вибору, професійне навчання і оволодіння професійною майстерністю.

На думку І. Вітківської, професійне самовизначення має два боки, по-перше – це поступове орієнтування особистості у сферах діяльності, а по-друге – сам процес вибору професії, де головним є формування особистісного професійного плану [1, с. 59].

Друга позиція: професійне самовизначення є складником життєвого самовизначення особистості.

Професійне самовизначення розглядається Б. Мещеряковим як частина життєвого самовизначення людини, що забезпечує їй входження в певну соціально-професійну групу через вибір способу життя, сфери трудової діяльності й конкретної професії. Тобто, в основі цього процесу лежить усвідомлений вибір людиною свого місця в системі соціальних відносин.

Метою професійного самовизначення виступає формування внутрішньої готовності особистості до усвідомленої, самостійної побудови та коригування моделей власної поведінки, перспектив свого розвитку, готовність самотужки знаходити особистісно значущі смисли, вибудовувати свою поведінку, формувати найбільш доцільні властивості і риси, значущі для конкретної професійної діяльності [3].

Третя позиція: професійне самовизначення є основою самоствердження людини в суспільстві, перманентним процесом самопізнання, обумовленим потребою в самореалізації і самоактуалізації. При цьому реалізується особистісна активність, розкриваються внутрішні резерви особистості.

На думку Л. Божович, Л. Виготського, Є. Клімова та інших, простежується нерозривний зв'язок професійного самовизначення із самореалізацією людини в різних сферах життя, що дозволяє визначати його як процес розвитку особистості – суб'єкта праці, поєднання її із суспільством, цивілізацією та культурою.

Професійне самовизначення як важливу характеристику соціально-психологічної зрілості особистості, її потребу в самореалізації і самоактуалізації визначає Е. Зеєр.

У своїх дослідженнях П. Шавір відзначав, що професійне самовизначення не зводиться до акту вибору професії, а виступає змістовним процесом розвитку особистості. Зокрема, учений вказував на важливість вивчення закономірностей формування внутрішньої, психологічної основи самовизначення.

У своєму дослідженні І. Жерноклеєв розглядає професійне самовизначення «як поєднання самопізнання та об'єктивної

оцінки особою власних індивідуальних особливостей, зіставлення своїх професійно важливих якостей і можливостей з вимогами, необхідними для оволодіння конкретною професією, що стає можливим завдяки забезпеченню певних педагогічних умов» [2, с. 35].

Досліджуючи означену проблему, М. Піддячий робить висновок, що «суть професійного самовизначення полягає в усвідомленні особистістю себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності й передбачає самооцінку людиною індивідуально-психологічних вимог професії до спеціаліста, усвідомлення особистістю відповідальності за успішне виконання діяльності та реалізацію своїх здібностей, саморегуляцію поведінки, спрямованої на досягнення поставленої мети» [6, с. 155-156].

Як зазначає В. Туляєв, гуманізація процесу професійного самовизначення особистості характеризується відходом від пріоритету державних інтересів над особистісними і пошуком шляхів, що спрямовують індивіда до активної самореалізації в сучасному світі [10].

Четверта позиція: професійне самовизначення – це компонент індивідуального професійного становлення і розвитку особистості.

Професійне самовизначення розглядається як тривалий і багатоетапний процес, невід'ємний і суттєвий компонент професійного становлення особистості, здійснюваний не тільки на етапі вибору професії, а й на етапі оволодіння нею, і на етапі становлення особистості як професіонала [3].

Професійне самовизначення як суттєвий і невід'ємний компонент індивідуального професійного становлення особистості розглядає Т. Кудрявцев. Іншими словами, вибір професії особистістю є показником того, що процес професійного самовизначення переходить у нову фазу свого розвитку. Як вважає Т. Кудрявцев, професійне становлення особистості відбувається у чотири стадії: 1) формування професійних намірів; 2) професійне навчання; 3) професійна адаптація; 4) часткова або повна реалізація особистості у професійній праці [4, с. 51-59.]

У дослідженнях С. Чистякової професійне самовизначення пов'язується зі всебічним розвитком особистості та її громадською активністю. Сам по собі вибір професії не тільки є наслідком, але й забезпечує активізацію особистісного розвитку. У процесі освоєння людиною певної професії зростає

інформованість та ґрунтовність особистих характеристик суб'єкта діяльності. С. Чистякова вважає, що найцінніше при виборі професійного шляху – визначити, які з якісних сторін професії більш бажані і можливі.

Професійний вибір, на відміну від професійного самовизначення, можна розглядати як рішення людини, орієнтоване лише на найближчу перспективу.

П'ята позиція: професійне самовизначення розглядається як цілісний процес і механізм професійного розвитку.

У теорії Є. Климова, процес професійного самовизначення особистості розділяється на кілька етапів, пов'язаних зі змінами професійно орієнтованих відносин й індивідуально-психологічних особливостей людини. За такого розгляду професійне самовизначення розуміється як частина професійної орієнтації, яка, у свою чергу, є однією зі складових психології праці. Вважається, що обмірковування життєвого і, зокрема, професійного трудового шляху є неодмінно і певним зменшенням невизначеності уявлень про майбутнє. Залишаючи осторонь деякі можливості вибору, людина у той же час знаходить нові, недоступні раніше можливості професійного розвитку. Отже, «самовизначення» слід розуміти як важливий прояв психічного розвитку, як активний пошук можливості розвитку людини, процес її становлення як повноцінного учасника спільноти професіоналів і, в широкому сенсі, соціальної спільноти загалом. Таким чином, на думку Є. Климова, професійне самовизначення – це діяльність людини, що набуває того чи іншого змісту залежно від етапу її розвитку як суб'єкта праці.

Послідовно протягом життя у людини складається певне ставлення до різних сфер діяльності, формується уявлення про професії, про свої можливості, виокремлюються переваги в соціально-економічних факторах оцінки праці, більшою чи меншою мірою визначається спектр можливих виборів.

В. Бодров, Е. Зеєр, Т. Кудрявцев, А. Маркова, Л. Мітіна, С. Чистякова, П. Шавір та інші також розглядають професійне самовизначення як цілісний процес і механізм професійного розвитку.

На думку М. Шабдінова, професійне самовизначення особистості є одночасно процесом і результатом її загального професійного розвитку як суб'єкта майбутньої професійної діяльності. Результатом такого розвитку у вік ранньої юності є готовність до професійного самовизначення, яка свідчить про самостійний вибір старшокласником свого професійного

шляху, мети, цінностей і моральних норм у майбутній професії та пов'язаного з нею способу життя.

Шоста позиція: професійне самовизначення розглядається як пошук сенсу.

У цій площині М. Гінзбург тлумачить означене поняття як особистісне новоутворення, пов'язане з формуванням внутрішньої позиції, побудовою життєвих планів, вибором професії і визначенням сенсу власного існування.

Для формування професійного самовизначення, усвідомлення шляхів, способів і критеріїв вибору професійного шляху важливим є уявлення про самовизначення в контексті вивчення самосвідомості. За такого підходу, в основу інтерпретації самовизначення ставляться знання і розуміння себе, навколишніх умов і пошук сенсу існування, тобто самовизначення в контексті самосвідомості – усвідомлення своїх властивостей, можливостей у побудові і реалізації життєвих (професійних) смислів і планів.

Сьома позиція: професійне самовизначення виступає як категорія «ідентичність».

У зарубіжній психології аналогом поняття «самовизначення» є категорія «ідентичність», розроблена і введена в науковий обіг американським вченим Е. Еріксоном.

Теорія Е. Еріксона стала важливим етапом в осмисленні проблеми професійного самовизначення. На думку Е. Еріксона, професійне й особистісне самовизначення – це два взаємопов'язані процеси становлення ідентичності особистості.

У теорії Е. Еріксона ідентичність розуміється як тотожність людини самій собі (незмінність особистості у просторі), її цілісність (спадкоємність особистості в часі). Ідентичність – це почуття набуття, адекватності і володіння особистістю власним «Я», незалежно від зміни ситуації.

Подальший розвиток означеного напрямку пов'язаний з теорією канадського вченого Дж. Марсія, який, використовуючи термінологію і теоретичну модель, близьку до концепції Е. Еріксона, оцінював ідентичність за допомогою низки стандартизованих відкритих інтерв'ю. Дж. Марсія визначав ідентичність як внутрішню структуру потягів, звичок, вірувань і попередніх ідентифікацій. Зріла ідентичність, на думку Дж. Марсія, досягається, коли індивід пережив кризу і зробив осмислений вибір професії.

Таким чином, проаналізувавши наукову літературу, можна стверджувати, що нині немає однозначного трактування поняття «професійне самовизначення».

Спільним у відокремлених нами підходах різних науковців до формулювання сутності поняття «професійне самовизначення особистості» є розуміння його дуалістичного характеру, що, з одного боку, визначається як процес, під час якого відбувається прийняття рішення про вибір професії, професійне становлення і професійний розвиток особистості, її самоствердження у суспільстві, чиниться пошук сенсу, а з іншого боку, є результатом як складової життєвого самовизначення особистості, набуття нею професійної ідентичності та формування образу «Я-професіонал».

Професійне самовизначення особистості не зводиться лише до здійснення акту вибору певної професії, а триває впродовж всього життя людини і характеризує комплекс проблем, які з більшою чи меншою гостротою виникають перед індивідом на різних етапах життя і вимагають від нього прийняття рішення про вибір чи зміну професії. Сама дія прийняття рішення відбувається поступово шляхом визначення індивідуумом свого ставлення до професії, аналізу та рефлексії власних професійних досягнень, уточнення та корекції вибору, вирішення інших питань безпосередньо обумовлених особливостями процесу побудови і розвитку кар'єри.

Варто зазначити, що професійне самовизначення особистості можна розглядати як дуалістичне поняття, яке може на першому етапі характеризувати дію прийняття рішення про вибір чи зміну професії, а на другому – результат цієї дії. Ступінь адекватності дії розкриває «готовність до певного виду діяльності», у нашому випадку «готовність до професійного самовизначення».

Література

1. Вітківська О. І. Психологічні умови професійного самовизначення випускників середніх шкіл у процесі профконсультації : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Вітківська Оксана Ігорівна. – К., 2002. – 221 с.
2. Жерноклеєв І. В. Педагогічні умови забезпечення професійного самовизначення учнів основної школи на уроках трудового навчання : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Жерноклеєв Ігор Васильович. – Тернопіль, 2002. – 212 с.
3. Коноплянський Д. А. Формирование профессионального самоопределения старших школьников в условиях личностно-

- орієнтованного образования : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Коноплянський Дмитрій Алексєєвич. – Кемерово, 2003. – 293 с.
4. Кудрявцев Т.В. Психологический анализ динамики профессионального самоопределения личности / Т. В. Кудрявцев, В. Ю. Шегурова // Вопросы психологии. – 1983. – № 3. – С. 51-59.
 5. Куровская С.Н. Социально-педагогические основы профориентации : пособие / С. Н. Куровская. – Гродно : ГрГУ, 2009. – 321 с.
 6. Піддячий М. І. Організаційно-педагогічні умови підготовки старшокласників до професійного самовизначення у міжшкільних навчально-виробничих комбінатах: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Піддячий Микола Іванович. – К., 2002. – 292 с.
 7. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. – К. : Вища школа, 1982. – 215 с.
 8. Снегирева Т.В. Восприятие сверстников и взрослых подростками и старшеклассниками / Т. В. Снегирева // Вопросы психологии. – 1985. – № 5. – С. 61-71.
 9. Становських З. Л. Рефлексивні компоненти професійного самовизначення старшокласників : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 / Становських Зінаїда Ліландівна. – К., 2005. – 271 с.
 10. Туляев В.В. Організаційно-педагогічні умови підготовки старшокласників до професійного самовизначення у спеціалізованих загальноосвітніх навчальних закладах художнього профілю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.07 / Туляев Володимир Володимирович. – К., 2008. – 18 с.

О. Л. Морин

Теоретические основы исследования проблемы профессионального самоопределения учащейся молодежи

Институт проблем воспитания Национальной академии педагогических наук Украины (9 ул. Берлинского, Киев, Украина)

В статье изложены результаты изучения теоретических основ проблемы профессионального самоопределения учащейся молодежи, сделан вывод о дуалистическом характере этого явления, который, с одной стороны, определяется как процесс, во время которого происходит принятие решения о выборе профессии, профессиональное становление и профессиональное развитие личности, ее

самоутверждение в обществе, поиск смысла, а с другой стороны, является результатом как составляющей жизненного самоопределения личности, приобретение ею профессиональной идентичности и формирования образа «Я-профессионал».

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, учащаяся молодежь, выбор профессии, теоретические основы.

O. L. Morin

Theoretical Bases of Research on the Problem of Vocational Self-Determination of Youth

Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskooho Str., Kyiv, Ukraine)

The article presents the results of a study on the theoretical foundations of the problem of vocational self-determination of students. The author makes a conclusion about the dualistic nature of this phenomenon, which, on the one hand, is defined as a process during which a decision is made concerning the choice of profession, professional development of the individual, his affirmation society take place. On the other hand, it is the result of this action, as a component of vital self-determination of the individual, his (her) acquisition of professional identity and the formation of the image «I'm a professional». The adequacy of the action reveals the «readiness for a certain type of activity», in this case «readiness to vocational self-determination».

Vocational determination in itself is a gradual decision on determining the individual's attitude to the profession, analysis and reflection of his (her) own professional accomplishments, clarifying and correcting his (her) choice, other issues directly related to the peculiarities of career building process.

Keywords: vocational self-determination, students, choice of profession, theoretical bases.

References

1. Vitkovska, O. I. (2002). *Psykhologichni umovy profesiinoho samovyznachennia vipusknnykiv serednikh shkil u protsesi profkonsultatsii* [Psychological conditions of vocational self-determination of secondary schools graduates in the process of vocational consultation]. (PhD dissertation, Kyiv).
2. Zhernokleiev, I. V. (2002). *Pedahohichni umovy zabezpechennia profesiinoho samovyznachennia uchniv osnovnoi shkoly na urokakh trudovoho navchannia* [Pedagogical conditions of vocational self-determination of secondary school pupils at lessons of labor studies]. (PhD dissertation, Ternopil).
3. Konoplianskii, D. A. (2003). *Formirovanie professionalnogo samoopredeleniia starshykh shkolnikov v usloviiah lichnostno-*

- orientirovannogo obrazovaniia* [Formation of vocational self-determination of senior pupils in the conditions of a personality-oriented education]. (PhD dissertation, Kemerovo).
4. Kudriavtsev, T. V. (1983). *Psikhologicheskii analiz dinamiki professionalnogo samoopredeleniia lichnosti* [Psychological analysis of vocational self-determination of the individual]. *Voprosy Psikhologii*, 3, 51-59.
 5. Kurovskaia, S.N. (2009). *Sotsyalno-pedagogicheskie osnovy proforientatsyi* [Social-pedagogical bases of vocational guidance]. Grodno: GrGU.
 6. Pidchiachyi, M. I. (2002). *Orhanizatsiino-pedahohichni umovy pidhotovky starshoklasnykiv do profesiinoho samovyznachennia u mizhshkilnykh navchalno-vyrobnychykh kombinatakh* [Organizational-pedagogical conditions of training senior pupils to vocational self-determination in interschool training centers]. (PhD dissertation, Kyiv).
 7. *Psykhologichnyi slovnyk* (1982). [Psychological Dictionary]. Kyiv: Vyshcha shkola.
 8. Snegireva, T. V. (1985). *Vospriiatie sverstnikov i vzroslykh podrostkami i starsheklassnikami* [Perception of peers and adults by teenagers and high school students]. *Voprosy Psikhologii*, 5, 61-71.
 9. Stanovskyykh, Z. L. (2005). *Refleksyvni komponenty profesiinoho samovyznachennia starshoklasnykiv* [Reflexive components of vocational self-determination of senior pupils]. (PhD dissertation, Kyiv)
 10. Tuliiaiev, V. V. (2008). *Orhanizatsiino-pedahohichni umovy pidhotovky starshoklasnykiv do profesiinoho samovyznachennia u spetsializovanykh zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh khudozhnogo profilu* [Organizational-pedagogical conditions of training senior pupils to vocational self-determination in specialized comprehensive schools of artistic profile]. (Dissertation abstract, Kyiv).